

A Pragmatic Analysis of Politeness Mechanisms in the Ethical Concepts of Nahj al-Balagha

Seyyed Mehdi Masboogh¹, Akram Zolfighari²

1. Corresponding Author, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran, Email: smm@basu.ac.ir

2. Graduated from Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran, Email: zolfaghary1394@gmail.com

Article Info

Abstract

Article Type:

Article History:

Received:

6, January, 2024

In Revised form:

15, February, 2024

Accepted:

9, May, 2024

Published online:

21, October, 2024

Pragmatics is the study of the relationship between the structure of language and its use. One of the most important components for the functional analysis of texts is the identification of Politeness theory indicators, the purpose of which is to discover the manners of politeness and speech and their role in reflecting implicit concepts. Since implicit concepts appear in the use of language, their understanding is formed in the recognition of two external and internal factors. The leading research with a descriptive-analytical method and with a pragmatic approach, studied thirty-one utterance of Nahj al-Balagheh in the category of forgiveness, miserliness and patience based on the classification of the book "Thematic Dictionary of Nahj al-Balagheh" and the manners of Politeness theory in this part He has criticized and analyzed the statements. By examining the strategies of Politeness theory in the mentioned topics, the conclusion was finally reached that Imam (A.S.) while observing the mechanisms of politeness, informs the audience and assures him to accept his words after weighing, evaluating, thinking, deliberating and reasoning. In this regard, he uses strategies such as creating passion, referring to the power of human will, making the mind flexible, softening the speech, aligning one's goal with the speaker's goal, increasing the freedom of action, etc. Additional meanings such as warning and reminding, warning, informing, stopping, persuading, honoring the audience's dignity and such things, it has inspired the audience to appeal about an issue without harming the personality of the audience in the slightest.

Keywords:

Pragmatics, Politeness theory, Ethical concepts of Nahj al-Balagha.

Cite this The Author(s): Bagheri Ozan, S, Sayadani, A, Ahmadzadeh Houch, P, Gheibi, A . (2025). A Pragmatic Analysis of Politeness Mechanisms in the Ethical Concepts of Nahj al-Balagha: Journal of Adab-e-Arabi, Vol. 16, No. 4, Winter, Serial No.42: (1-24).DOI: [10.22059/jalit.2024.370667.612779](https://doi.org/10.22059/jalit.2024.370667.612779)

Publisher: University of Tehran Press

1.Introduction

Paying attention to the relationship between the speech and the main meaning of the speaker is the main issue of pragmatics, where there are many inconsistencies between the two in different situations. What is examined in this approach is the goals of the speaker and the analysis of his different language levels in a certain context, to the extent that it is possible to achieve the message transfer according to the context. To understand the meanings in interaction and communication, it is necessary to pay attention to two types of internal and external factors. External factors are more about the social status of the participants in the interaction, which includes social values such as age, influence and power, job position, educational position, economic, political, social conditions, etc. Internal factors are the factors that change the position of the two sides of the conversation in relation to each other and increase or decrease their social distance. Understanding these factors and their impact on our evaluations of the interaction, shows the fact that the amount of message conveyed is more than words. This effect is investigated under the theory of politeness. The theory of politeness, as one of the components of pragmatics, examines the positive and negative aspect that takes place through strategies. This research seeks to answer these questions: what is the role of politeness in conveying the implicit concepts of rhetoric and how does it convey implicit meanings? What methods are used in each of the politeness strategies and what are the results of these methods? In order to answer these questions, in this research, thirty-one utterance of Nahj al-Balagha with the title of forgiveness, miserliness and patience are analyzed based on the book "Thematic Dictionary of Nahj al-Balagha" written by Awais Karim Mohammad. The reason for choosing this book as the basis of the work is the specific classification that the author has presented of the topics of this research.

2.Methodology:

The method of collecting information in this thesis is a library and descriptive-analytical research method, which is implemented based on applied principles, and the collected information is classified and processed using the content analysis method. Finally, by categorizing the information, a systematic and practical set of practical information is provided, and by applying them to the text of Nahj al-Balagha, politeness methods are introduced in the speech of Imam Ali (AS).

3.Results:

Every person observes the principle of politeness in order to achieve his goals according to the situation of the discourse and convey his desired meanings. After a complete examination of the methods of politeness in thirty-one sentences on the topics of patience and stinginess and forgiveness, it was observed that the necessary meanings are directly and indirectly in the words of Imam (a.s.) by choosing verbal and non-verbal tools and formats. An appropriate word has been transmitted. In his words, all politeness strategies appropriate to the conditions have been used to gain the trust of the audience in different situations. In this regard, it can be seen that Imam (a.s.) by creating passion, pointing to the power of human free will, making the subject concrete and understandable, making the mind flexible, softening the speech, stimulating the power of understanding and reasoning, identification, empathy, sympathy, Presenting a complete and flawless example of a problem, aligning one's goal with the speaker's goal, conveying a sense of friendship and social harmony, increasing emotional connection, creating a sense of unity of opinion and intellectual harmony, increasing freedom of action, etc., additional meanings such as reminding and reminding , warning, informing, detaining, persuading, honoring the dignity of the audience, requesting an appeal about an issue has inspired the audience without harming the dignity and personality of the audience in the slightest. In this way, by using methods such as simile, metaphor, presenting objective and mental examples, generalization, praise, condemnation, praise, expressing surprise, good news, warning, confrontation, etc., they have facilitated the way of conveying the desired concepts to the audience.

4. Conclusion

Pragmatic strategies are procedures that help to understand Nahj al-Balagheh and reveal its secrets and the extent of its impact on the audience and provide the possibility of a new reading. Also, subjecting the text of Nahj al-Balagheh to a pragmatic study shows us that this noble book is based on important strategies that facilitate the communication process. Along with all these, we found that the nature and power of speech is different according to the audience, and often Imam (a.s.) considering the audience and his conditions, goes beyond the explicit expression and indirectly resorts to any of the pragmatic strategies, which without paying attention to the textual clues and the context related to the situation, it is not possible to understand their goals.

تحلیل کاربردشناختی سازوکارهای ادب ورزشی در مفاهیم اخلاقی نهج البلاغه

سیدمهدی مسبوق^۱، اکرم ذوالفقاری^۲

smm@basu.ac.ir

zolfaghary1394@gmail.com

۱. نویسنده مسئول، استاد گروه زبان و ادبیات عربی دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا همدان، ایران، رایانامه:

۲. دانش‌آموخته زبان و ادبیات عربی دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا همدان، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

کاربردشناسی یا پراگماتیس مطالعه‌ای دربارهٔ ارتباط میان ساختار زبان و کاربرد آن است. یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌ها برای تحلیل کاربردشناختی متون، شناسایی شاخص‌های ادب ورزشی است که هدف آن کشف شیوه‌های ادب ورزشی و به‌گویی و نقش آن‌ها در انعکاس مفاهیم ضمنی است. از آنجا که مفاهیم ضمنی در کاربرد زبان پدیدار می‌شود بنابراین فهم آن‌ها در شناخت دو عامل بیرونی و درونی شکل می‌گیرد. پژوهش پیش‌رو با روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد کاربردشناختی، سی و یک پاره‌گفت نهج البلاغه در مقوله بخشندگی، بخل و صبر را بر اساس دسته‌بندی کتاب «المعجم الموضوعی لنهج البلاغه» مورد مطالعه قرار داده و شیوه‌های ادب ورزشی در این پاره‌گفت‌ها را نقد و تحلیل نموده است. با بررسی راهبردهای ادب ورزشی در موضوعات یادشده در نهایت این نتیجه حاصل شد که امام (ع) ضمن رعایت سازوکارهای ادب ورزشی، مخاطب را آگاه نموده و به او اطمینان می‌دهد تا کلام ایشان را پس از سنجش، ارزیابی، تعقل، تدبر و استدلال بپذیرد. در این راستا ایشان از راهبردهایی از قبیل ایجاد اشتیاق، اشاره به قدرت اختیار انسان، منعطف کردن ذهن، تلطیف سخن، همسوسازی هدف خود با هدف گوینده، افزایش آزادی عمل و غیره معانی افزوده‌ای مانند تذکر و یادآوری، هشدار دادن، آگاه کردن، بازداشتن، ترغیب کردن، بزرگداشت شأن مخاطب و مواردی از این قبیل، درخواست تجدید نظر دربارهٔ یک مساله را به مخاطب القا کرده است بدون اینکه کوچک‌ترین خدشه‌ای به شخصیت مخاطب وارد کند.

نوع مقاله:

بحث علمی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۱۰/۱۶

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۱۱/۲۶

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۲/۲۰

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۰۷/۳۰

واژه‌های کلیدی: کاربردشناسی، ادب ورزشی، مفاهیم اخلاقی، نهج البلاغه.

استناد: مسبوق، سیدمهدی؛ ذوالفقاری، اکرم؛ (۱۴۰۳). تحلیل کاربردشناختی سازوکارهای ادب ورزشی در مفاهیم اخلاقی نهج البلاغه: ادب عربی سال ۱۶، شماره ۴، زمستان،

شماره پیاپی ۴۲ (۲۴-۱).

DOI: 10.22059/jalit.2024.370667.612779

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

۱. مقدمه

رویکرد زبان‌شناسانه کاربردشناسی^۱ که بخشی از نظریه کلی معنا را تشکیل می‌دهد به صورت ویژه مربوط به معنای ضمنی و معانی استنباط‌شده و ناگفته‌هاست که شنونده در آن بر اساس تجربه مشترک میان خود و گوینده دست به استنباط و استنتاج می‌زند. توجه به رابطه میان گفتار و منظور اصلی گوینده موضوع اصلی کاربردشناسی است که در موقعیت‌های مختلف ناهماهنگی‌های بسیاری میان آن دو وجود دارد. آنچه در این رویکرد بررسی می‌شود اهداف گوینده و تحلیل سطوح مختلف زبانی او در بافت و سیاق معین است تا جایی که محقق شدن انتقال پیام را متناسب با سیاق و ارتباط زبان با عناصر سیاقی که سخن در آن رخ داده امکان‌پذیر می‌داند. برای فهم معانی در تعامل و ارتباط، توجه به دو نوع عامل درونی و بیرونی ضروری است. عوامل بیرونی بیشتر در مورد موقعیت اجتماعی شرکت‌کنندگان در تعامل است که شامل ارزش‌های اجتماعی نظیر سن، میزان نفوذ و قدرت، موقعیت شغلی، موقعیت تحصیلی، شرایط اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و ... می‌شود. عوامل درونی عواملی هستند که موجب تغییر موقعیت طرفین گفتگو نسبت به یکدیگر شده و فاصله اجتماعی آن‌ها را کم یا زیاد می‌کند. درک این عوامل و تأثیر آن‌ها بر ارزیابی‌های ما از تعامل، بیانگر این حقیقت است که میزان پیام منتقل‌شده از کلام بیشتر است. بررسی این تأثیر ذیل ادب ورزی^۲ صورت می‌گیرد. مؤدب بودن را می‌توان به منزله آگاهی از مراعات کردن وجهه شخص دیگر در تعامل ارتباطی تعریف کرد. ادب ورزی به عنوان یکی از مؤلفه‌های کاربردشناسی به بررسی وجهه مثبت و منفی می‌پردازد که از طریق راهبردهایی صورت می‌پذیرد. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش‌ها است که ادب ورزی چه نقشی در انتقال مفاهیم ضمنی نهج البلاغه دارد و چگونه معانی ضمنی را منتقل می‌کند؟ در هر کدام از راهبردهای ادب ورزی از چه شیوه‌هایی استفاده شده و این شیوه‌ها چه نتایجی را به دنبال دارد؟ برای پاسخ به این پرسش‌ها، سی و یک پاره‌گفت نهج البلاغه با عنوان بخشندگی، بخل و صبر بر اساس کتاب «المعجم الموضوعی لنهج البلاغه» نوشته اویس کریم محمد انتخاب و تحلیل می‌شود. علت انتخاب این کتاب به عنوان مبنای کار، دسته‌بندی مشخصی است که نویسنده از موضوعات مورد نظر این پژوهش ارائه داده و مسیر مشخصی را برای دستیابی به نتیجه فراهم نموده است. گزینش موضوع بخشندگی، بخل، صبر و شکیبایی نیز به این علت است که سازوکارهای ادب ورزی در این نمونه‌ها نمود بیشتری دارد.

۱-۱. پیشینه پژوهش

۱. یکی از مقالات اخیر در زمینه ادب «بازکاوی موضوع تقوا در نهج البلاغه بر اساس اصول ادب» از افضلی و عبدالکریمی (۱۴۰۰) است. این مقاله یک الگوی مشخص برای تحلیل و بررسی ادب

1. Pragmatics

2. Politeness theory

ارائه می‌دهد که اساس آن را کنش‌های گفتاری تشکیل می‌دهد. اگرچه در این مقاله نویسنده الگویی مشخص در اختیار مخاطب قرار داده و از دریچه وجهه به بررسی ادب می‌پردازد اما نگاه آن بیشتر به نوع کنش گفتاری است و آمار ارائه‌شده نیز گویای این امر است.

۲. پژوهش قابل ملاحظه دیگر «ادب در گفتمان قرآن» از سلطانی و مقدسی‌نیا (۱۳۹۷) است که در آن به بررسی تقابل میان ادب و بی‌ادبی پرداخته شده است. با این حال راهبردهایی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته کلی بوده و دسته‌بندی دقیق و مشخصی در آن صورت نگرفته است.

۳. مقاله دیگر «کاربردشناسی زبان و سازوکارهای ادب ورزی در برخی از ادعیه شیعه» از مقدسی‌نیا و سلطانی (۱۳۹۲) است. در این پژوهش تقسیم‌بندی شایسته‌ای از ادب ورزی بر اساس نظریه براون و لوینسون صورت گرفته که در حوزه‌های گفتاری و غیرگفتاری مطرح می‌شود. هر چند رویکرد این مقاله با پژوهش پیش‌رو یکسان است ولی همان‌گونه که پیداست دامنه پژوهش یادشده بسیار گسترده و شامل ادعیه شیعه می‌شود که همین امر باعث شده از عمق و ژرفای لازم برخوردار نباشد و دیگر اینکه پیکره پژوهش حاضر فرازهای اخلاقی نهج‌البلاغه است و کاملاً متفاوت است.

لازم به ذکر است که راهبردها و شیوه‌های مورد استفاده در پژوهش پیش‌رو از سایر پژوهش‌هایی که در این حوزه صورت گرفته متفاوت بوده و مبحث ادب و ادب ورزی به شیوه‌ای جزئی‌تر و متفاوت با پژوهش‌های پیش‌گفته مورد تحلیل قرار گرفته است.

۲. کاربردشناسی

ایجاد ارتباط با مخاطب و انتقال پیام، تنها متکی به دانستن معنای واژگان نیست، بلکه به دانستن معنا و منظوری که گوینده در ذهن دارد نیز بستگی دارد. منظور از این معنا، معنای پنهان است که در ظاهر زبان وجود ندارد و «بدون توجه به بستر بیرونی متن نمی‌توان به مقصود حقیقی نویسنده یا گوینده پی برد» (عربی و اشراق‌پور، ۱۳۹۸: ۱۷۲). درک این معنای پنهان بر عهده کاربردشناسی است. کاربردشناسی مطالعه معنا است؛ اما معنایی که گوینده آن را منتقل و مخاطب آن را برداشت می‌کند. بر این اساس این رویکرد زبانی بیشتر با تحلیل منظور افراد از پاره‌گفت‌هایشان سروکار دارد تا با معنی کلمات یا عباراتی که به کار می‌رود. «کاربردشناسی بررسی می‌کند که چه میزان پیام بیش از آنچه بر زبان آمده انتقال یافته است» (یول، ۱۳۹۸: ۱۱). به دلیل تعدد شاخه‌های علم کاربردشناسی و گستردگی آن تعیین مباحثی که می‌تواند در کاربردشناسی گنجانده شود کار دشواری است، زیرا کاربردشناسی در برخی از زمینه‌ها با علوم دیگر در تماس است یا با آن‌ها درآمیخته است. با این حال مهم‌ترین و ابتدایی‌ترین راهبردی که در اکثر پژوهش‌های مبتنی بر رویکرد کاربردشناختی مطرح است کنش‌گفتاری است. نظریه کنش‌گفتاری توسط جان لانگشاو آستین مطرح و با بررسی کارگفت‌ها و مقوله‌بندی آن‌ها از

سوی جان سرل گسترش یافت. سرل میان کنش مستقیم و غیرمستقیم تمایز قائل شد. هدف اصلی از به کارگیری کنش غیرمستقیم، بیان کنش‌هایی از قبیل درخواست و تقاضا به صورت غیرمستقیم است و بدین جهت است که معمولاً کنش‌های کلامی غیرمستقیم در جامعه مؤدبانه‌تر و ملایم‌تر از کنش‌های کلامی مستقیم تلقی می‌شوند (یول، ۱۳۸۵: ۱۶۵). کنش مستقیم و غیرمستقیم به مسئله ادب مربوط می‌شود.

۳. ادب و ادب ورزی

«أدب القوم فلاناً» یا «أدب فلاناً» یعنی فلانی را بر اساس اخلاق و عادات نیک پرورش داد. ادب به معنی ریاضت نفس است بر اساس تعلیم و تهذیب شایسته، یعنی هر چیزی که صاحب صنعت یا هنر باید بداند (المعجم الوجیز، ۱۴۱۵: ذیل ماده أدب). به عبارت ساده‌تر رفتار متناسب و مطابق با اخلاق و شئون اجتماعی، مذهبی و فرهنگی «ادب» نامیده می‌شود که در فرهنگ‌های مختلف متفاوت است؛ بنابراین ادب مربوط به مفاهیمی از قبیل رفتار اجتماعی مؤدبانه، سنجیده عمل کردن، فروتن بودن، مؤدب بودن و شایسته عمل کردن با دیگران است. مسئله ادب تا حدود زیادی مربوط به بعد اجتماعی و دوری و نزدیکی میان گوینده و شنونده است.

۴. ادب ورزی

ادب ورزی مجموعه‌ای از روش‌های شناخته شده در یک گروه زبانی است که نقش آن حفظ هماهنگی در خلال تعامل میان دو طرف گفتگو علیرغم واکنش‌هایی است که به همراه دارد (السبکی، ۲۰۰۳: ۴۵). پیدایش این نظریه به سال‌های پایانی دهه هفتاد قرن گذشته بازمی‌گردد و این نظریه با وجود اهمیت واقع‌بینانه‌ای که قبل از این دوره داشت، موضوع مورد توجهی نبود (Kasper, 1990: 193). این نظریه با دیدگاه‌های لاکوف^۱ و لیچ^۲ آغاز شد و تا براون، لوینسون و دیگر نظریه‌پردازان ادامه یافت؛ اما نظریه براون و لوینسون محبوب‌تر بود. از نظر براون و لوینسون، ادب شامل مجموعه‌ای از اعمال کلامی در میان گروهی است که به زبان مشترک صحبت می‌کنند و نقش آن اجتناب از تهدید چهره طرفین گفتگو در تعامل است (عبید، ۲۰۱۵: ۱۱۸)؛ بنابراین این راهکار یک رفتار گفتگو محور است و از آنجا که گفتگو در اجتماع صورت می‌گیرد هنجارها و قواعد اجتماعی بر آن حاکم است و از فردی به فرد دیگر و از محیطی به محیط دیگر متفاوت است. فاصله اجتماعی و فاصله نسبی میان دو طرف گفتگو تعیین‌کننده عواملی است که مشخص می‌کند چه چیزی باید و چه چیزی نباید گفته شود، زیرا تعامل زبانی تعاملی اجتماعی است. همین امر باعث می‌شود که گوینده تشخیص دهد از کنش مستقیم یا غیرمستقیم استفاده کند. این بایدها و نبایدها و انتخاب نوع کنش گفتاری توسط عوامل درونی و بیرونی معین می‌شوند. عوامل بیرونی مبتنی بر ارزش‌های اجتماعی مربوط به اموری مانند سن،

1. Lakoff

2. Leech

موقعیت شغلی، سیاسی، اجتماعی و غیره و میزان نفوذ افراد است. عوامل درونی عواملی هستند که موجب می‌شوند فاصله اجتماعی اولیه تغییر کنند و در خلال تعامل، کمتر یا بیشتر شوند، مانند رابطه دو طرف گفتگو، میزان دوستی و ارتباط آن‌ها با هم درجه تحمل یا تساهل، میزان آشنایی و غیره. این عوامل بر نحوه برداشت و استنباط شنونده نیز تأثیرگذار هستند تا آن‌جا که گاهی ممکن است ارزیابی‌ها و استنباط‌ها از منظور گوینده فراتر روند. کنکاش در مورد این ارزیابی‌ها در حوزه ادب ورزی قرار می‌گیرد. ادب در هر جامعه‌ای بر اساس هنجارهای خاصی عمل می‌کند که هر کدام از طرفین گفتگو تا حدودی آن را به کار می‌گیرند. میزان توجه به این هنجارها به مسئله «وجهه»^۱ مربوط می‌شود.

۵. وجهه

در مطالعه ادب به لحاظ زبانی، مهم‌ترین مفهوم «وجهه» است. در کاربردشناسی وجهه همان تصور از خود عمومی است؛ یعنی آن حس عاطفی و اجتماعی از خود که هر کسی آن را داراست و انتظار دارد که افراد دیگر به آن ارج بگذارند (یول، ۱۳۸۵: ۱۶۶-۱۶۵). وجهه خودانگاره یک شخص عام است و به جنبه عاطفی و اجتماعی فرد دلالت دارد و انتظار دارد که دیگران آن را به رسمیت بشناسند (یول، ۱۳۸۹: ۸۲). مؤدب بودن را می‌توان به منزله آگاهی از مراعات کردن وجهه شخص دیگر تعریف کرد. اگر سخنی بگویید که تصور از خود شخصی را در معرض خطر قرار دهد، این عمل را «کنش به مخاطره اندازی وجهه»^۲ می‌نامند. برای مثال اگر کنش کلامی مستقیمی را برای مجبور کردن کسی به کار به کار ببرند در این صورت به گونه‌ای رفتار کرده‌اید که گویی رفتار اجتماعی بیشتری از آن شخص دارید. اگر به واقع آن قدرت اجتماعی را نداشته باشید در آن صورت یک کنش به مخاطره اندازی وجهه را انجام داده‌اید. یک کنش کلامی غیرمستقیم که به صورت ساخت سؤالی مطرح می‌شود فرض مبنی بر قدرت اجتماعی را از بین می‌برد. شما در این جمله می‌گویید اگر ممکن است این کار را بکن. این کار باعث می‌شود که تقاضا و درخواست شما کمتر برای وجهه شخص دیگر مخاطره‌آمیز باشد. «هر زمانی که چیزی را بیان می‌کنید که باعث می‌شود تا خطر احتمالی به وجهه شخص دیگر کمتر شود، آن را «کنش حفظ وجهه» می‌نامند» (یول، ۱۳۸۵: ۱۶۶).

۶. راهبردهای ادب ورزی

کنش‌های مستقیم و غیرمستقیم که به عنوان کنش حافظ وجهه به کار می‌روند با استفاده از راهبردهای ادب ورزی صورت می‌پذیرند. در انتخاب نوع راهبرد سه عامل فاصله اجتماعی میان طرفین، رابطه قدرت میان آن‌ها و درجه اجبار کنش گفتاری برای حفظ وجهه مهم است. منشأ و

1. face

2. face- threatening

سرآغاز ادب ورزی به نظریه ادب براون^۱ و لوینسون^۲ (۱۹۸۷) بازمی‌گردد. از نظر آن‌ها به طور کلی چهار راهبرد برای رعایت اصل ادب وجود دارد:

الف) راهبرد گفتار صریح و مستقیم: در این راهبرد فرد به صورت مستقیم خواسته‌اش را مطرح می‌کند و به تهدید وجهه طرف مقابل فکر نمی‌کند، این راهبرد در انواع رابطه بسیار دوستانه کاربرد دارد. به عنوان مثال گوینده بگوید: چکش را به من بده، درنگ نکن.

ب) راهبرد گفتار غیرمستقیم یا غیرصریح: در این راهبرد هرگونه اجبار در زمان طرح درخواست از بین می‌رود و هیچ‌گونه تهدید وجهه برای مخاطب وجود نخواهد داشت. به عنوان مثال گوینده می‌گوید: برای کوبیدن این میخ باید یک چکش وجود داشته باشد. در این حالت گوینده توقع دارد که شنونده یک چکش برای او بیاورد.

ج) راهبرد ادب ورزی ایجابی: آن کنش حافظ وجهه‌ای که جهت‌گیری آن وجهه ایجابی فرد است گرایش به این دارد که همبستگی او را نشان دهد و تأکید کند که هر دو گوینده خواست و هدف مشترکی دارند. راهبرد ادب ایجابی موجب می‌شود تا درخواست‌کننده به هدف مشترک یا حتی دوستی موجود متوسل شود، بنابراین تلاش می‌کند از خدشه وارد کردن به وجهه طرف مقابل اجتناب کرده و با راهکارهای متفاوت از تهدید وجهه طرف مقابل دوری کند. مثلاً می‌گوید: لطفاً خیلی سریع چکش را به من بده.

د) راهبرد ادب ورزی سلبی: کنش حافظ وجهه که جهت‌گیری آن وجهه سلبی فرد است بر این امر گرایش دارد که حرمت او را نشان دهد، بر اهمیت وقت و علایق او تأکید دارد. ادب سلبی معمولاً با جمله‌های پرسشی بیان می‌شود. این‌گونه سؤالات فرصتی به مخاطب می‌دهد تا به پرسش پاسخی منفی بدهد که تأثیر آن با جواب رد دادن به جمله امری مستقیم صریح یکی نیست. این راهبرد میان افراد با روابط رسمی بکار می‌رود که موقعیت و جایگاه اجتماعی آن‌ها با یکدیگر کاملاً متفاوت است. به عنوان مثال فرد می‌گوید: آیا ممکن است از شما خواهش کنم چکش را به من بدهید؟ (براون و همکاران، ۱۹۸۷: ۸۵)

۷. ادب ورزی در نهج البلاغه

اصل ادب و ادب ورزی به‌عنوان یکی از اصول ارتباطی، فرهنگ جامعه را منعکس می‌کند، پس قبل از اینکه اصل ادب یک الگوی زبانی خاص باشد یک اصل اجتماعی و اخلاقی است و تحت تأثیر هنجارها و قواعد اجتماعی قرار می‌گیرد، با اینکه از فردی به فرد دیگر متفاوت بوده و هر شخص بنا بر شرایط و موقعیت خاص خود میزان هماهنگی در تعامل را حفظ می‌کند. از آن‌جا که پدیده ادب رویکردی گفتمانی دارد امری پویا محسوب می‌شود که بر بافت و موقعیت تأکید می‌ورزد. در حقیقت هر فردی اصل ادب را رعایت می‌کند تا اهداف خود را مطابق با موقعیت

1. Brown
2. Levinson

گفتمان محقق و معانی مورد نظر خود را منتقل نماید. ایجاد معانی افزوده و پنهان در کاربرد ادب ورزی باعث شده تا به عنوان یکی از راهبردهای تحلیل کاربرد شناسانه مطرح شود. بررسی راهبردهای ادب ورزی در نهج البلاغه با تحلیل زبان آن در بعد گفتاری، غیرمستقیم درک بهتر کلام را فراهم می‌کند. در این بخش از میان مفاهیم اخلاقی نهج البلاغه تحلیل موضوع بخشندگی، بخل و صبر و شکیبایی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

بر اساس دسته‌بندی کتاب «المعجم الموضوعی لنهج البلاغه» سی و یک پاره‌گفت به مبحث صبر و شکیبایی و بخل و بخشندگی اختصاص دارد که پس از بررسی بافت موقعیتی در هر یک از آن‌ها به کیفیت شگردهای ادبی و راهبردهای ادب ورزی پرداخته می‌شود. در شواهد موجود در خطبه‌ها که عناصر بافتی در آن‌ها واضح‌تر است تحلیل راهبردهای ارتباطی ادب ورزی به صورت دقیق‌تری ارائه می‌شود. در حکمت‌ها نیز در برخی موارد که بافت مشخصی در دسترس نیست مخاطب به صورت عام در نظر گرفته می‌شود و با توجه به اینکه مخاطب می‌تواند هر یک از اقشار جامعه باشد با بکار گرفتن سایر عناصر بافتی به بررسی این نوع از راهبردهای تعاملی پرداخته می‌شود.

۱-۷. راهبرد گفتار مستقیم یا صریح

۱-۱-۷. وجه طلبی

وجه امری واضح‌ترین شیوه در راهبرد گفتار مستقیم است که بر اساس بافت موقعیتی می‌تواند فاقد تهدید و وجه مخاطب باشد. اگر وجه امری و طلبی و دستور مستقیم بین هم‌ترازهای اجتماعی باشد گویای رابطه صمیمانه و دوستانه است، در غیر این صورت بیانگر سلطه گوینده بر مخاطب و گویای رابطه اجبار و الزام است. آنچه اهمیت دارد عدم تهدید و وجه مخاطب در باطن است و گرنه کاربرد وجه امری گفتار مؤدبانه محسوب نمی‌شود. به همین دلیل کاربرد این شیوه در رابطه صمیمانه شایسته تلقی می‌شود و در رابطه اجبار و الزام به منظور شایستگی گوینده در هدایت مخاطب است. نمونه بارز این شیوه خطبه ۱۴۰ است که امام علیه‌السلام در مذمت عیب‌جویی دیگران می‌فرماید:

«يَا عَبْدَ اللَّهِ لَا تَعْجَلْ فِي عَيْبِ أَحَدٍ بِذَنْبِهِ، فَلَعَلَّهُ مَغْفُورٌ لَهُ، وَ لَا تَأْمَنْ عَلَى نَفْسِكَ صَغِيرَ مَعْصِيَةٍ، فَلَعَلَّكَ مَعْدَبٌ عَلَيْهِ (خطبه ۱۴۰)، ای بنده خدا، به عیب‌جویی گناهکار مشتاب، شاید خداوند او را آمرزیده باشد و از خرده گناهی هم که کرده‌ای، ایمن‌نشین، بسا که تو را بدان عذاب کنند» (آیتی، ۱۳۷۸: ۳۱۷).

شیوه سخن به صورت خطبه است و مخاطب عموم مردم هستند. امام علیه‌السلام برای نهی از عیب‌جویی ابتدا مخاطب را با لفظ «عبدالله» مورد ندا قرار می‌دهد تا فاصله‌های اجتماعی را از میان بردارد. در اینجا استفاده از این لفظ به ضعف وجودی در ماهیت انسان نیز اشاره می‌کند.

سپس ایشان با راهبرد مستقیم و صریح جایگاه حقیقی مخاطب را به او گوشزد می‌نماید و او را از تعجیل در عیب‌جویی دیگران نهی می‌کند. این تهدید وجهه با کاربرد وجه امری و لفظ عبدالله به سبب تنزل شأن مخاطب در برابر گوینده نیست بلکه هدف از آن تذکر و یادآوری جایگاه حقیقی وی و کمک کردن به اوست؛ زیرا گوینده به عنوان حاکم وظیفه وحدت و یکپارچگی مردم را به عهده دارد و باید با امر و نهی مردم را برای پیمودن راه رستگاری و کمال با خود همسو نماید. از این رو با استفاده از وجه امری مخاطب را از غیبت بازمی‌دارد و با ذکر استدلال سخنش را برای مخاطب مستدل می‌کند تا قوه درک او را بیدار کند. معنای ضمنی این جمله یادآوری ضعف انسان در مقابل خالق و هشدار دادن به او در توجه به نفس خود بجای قضاوت دیگران است. مورد دوم خطبه ۱۷۳ است که در اینجا نیز امام علیه‌السلام با وجه امری مخاطب را از عجله

کردن در کارها بازمی‌دارد و می‌فرماید:

«وَلَا تَعْجَلُوا فِي أَمْرِ حَتَّى تَتَّبِعُوا، فَإِنَّ لَنَا مَعَ كُلِّ أَمْرٍ تَنْكِرُونَهُ غَيْرًا (خطبه ۱۷۳)، در کاری شتاب مکنید، مگر آنگاه، که به حقیقت آن آگاه گردید. بسا شما کاری را ناخوش دارید و رأی ما در آن چیز دیگر باشد». گستره موضوعی این خطبه اعتقادی، نظامی، اخلاقی است و خطاب به مردمی است که فرماندهی امام علیه‌السلام را پذیرفته‌اند، بنابراین بافت سخن نظامی است و جهت سخن از بالا به پایین است. امام علیه‌السلام با استفاده از وجه امری و تکلیفی می‌فرماید تا زمان روشن شدن مساله عجله نکنید؛ اما هدف ایشان از این تهدید وجهه، آگاه کردن مردم است و از آنجا که ویژگی مدیر و فرمانده شایسته، احترام به افکار مردم است، ایشان با توصیف اوضاع و شرایط برای آن‌ها قوه استدلالشان را تحریک و ذهن آن‌ها را منعطف می‌کند تا از میزان تهدید وجهه آن‌ها کاسته شود و عمق سخن و هدف اصلی ایشان درک شود.

سومین مورد خطبه ۱۹۰ است در خطاب به افرادی است که برای شهادت بی‌تابی می‌کنند. امام علیه‌السلام به آن‌ها فرمود: «الزُّمُوا الْأَرْضَ وَ اصْبِرُوا عَلَى الْبَلَاءِ، وَ لَا تُحَرِّكُوا بِأَيْدِيكُمْ وَ سِيُوفِكُمْ فِي هَوَى الْأَسْنَتِكُمْ وَ لَا تَسْتَعْجِلُوا بِمَا لَمْ يُعْجَلْهُ اللَّهُ لَكُمْ، پای بر زمین محکم کنید و بر بلاها شکیبا باشید. مباد که دست‌ها و شمشیرهایتان را در راه خواهش‌های زبان‌های خود به کار برید. بر کاری که بدان مکلفتان نساخته‌ام مشتایید» (خطبه ۱۹۰).

گستره سخن اصلاح ارزش‌های دینی است که دچار کج‌فهمی شده است و بخشی از اصول اخلاقی نظامی محسوب می‌شود. به سبب رابطه گوینده به عنوان فرمانده و مخاطب به‌عنوان مبارز و لشکر، جهت سخن از بالا به پایین بوده و دارای اقتدار فردی و تخصصی است، مخاطبان سخن نیز اصحاب و یاران حاضر در مکان هستند که در مورد مفهوم شهادت دچار انحرافات ذهنی شده‌اند. «الزُّمُوا» به معنای ملازم بودن با چیزی و «الزُّمُوا الْأَرْضَ» کنایه از صبر و توقف است. امام علیه‌السلام سعی دارد با این کنایه مفهوم صبر در زمان فاجعه و پایداری و استقامت در زمان آشوب را به مخاطب القا کند و آن‌ها را با گفتار مستقیم از عملکرد عجولانه بازدارد،

سپس با استدلال پایانی آن‌ها را از ثمره صبر آگاه کند. در این راهبرد گفتار مستقیم در اصل پیام تهدید وجهه مخاطب وجود ندارد، زیرا بر اساس بافت موقعیتی امام علیه‌السلام به عنوان فرمانده شایستگی هدایت سپاه را دارد و وظیفه خود را آگاه کردن آن‌ها می‌داند. در نهایت آنچه از این راهبرد برداشت می‌شود هشدار درباره زمان مقرر جهاد و عدم قیام تا زمانی است که حاکم شرعی و امام برحق اجازه دهد.

۲-۷. راهبرد گفتار غیرمستقیم یا غیرصریح

۱-۲-۷. ارائه نمونه ذهنی

در راهبردهای گفتار غیرمستقیم مخاطب مستقیماً مورد خطاب قرار نمی‌گیرد بلکه به شرایطی شبیه به شرایط مخاطب اشاره می‌شود. به عنوان مثال گوینده به ارائه الگو می‌پردازد. الگو و نمونه ذهنی که شرایطی هم‌تا و هم‌شکل با مخاطب دارد و مخاطب بتواند خود را در قالب آن‌ها تصور کرده و برای پیوستن به آن‌ها ترغیب شود. از جمله این موارد در نهج‌البلاغه خطبه ۱۲۴ است که امام علیه‌السلام فنون مبارزه را بیان می‌کند، سپس درباره کیفیت معنوی مبارزه در توصیف صابران این‌گونه می‌فرماید:

«فَإِنَّ الصَّابِرِينَ عَلَى نَزُولِ الْحَقَائِقِ هُمُ الَّذِينَ يَحْفُونَ بِرَبَائِهِمْ، وَيَكْتَنِفُونَهَا: حِفَافِيهَا وَ وِرَاءَهَا وَ أَمَامَهَا، لَا يَتَأَخَّرُونَ عَنْهَا فَيُسَلِّمُوهَا، وَ لَا يَتَقَدَّمُونَ عَلَيْهَا فَيُفَرِّدُوهَا. (خطبه ۱۲۴) آنان که به هنگام نزول سختی و بلا پایداری می‌ورزند و صبر می‌کنند، گرد پرچم را می‌گیرند و از پس و پیش و راست و چپ حفاظت می‌کنند نه از آن واپس مانند که به دست دشمنش سپارند و نه از آن پیش افتند که تنه‌ایش گذارند» (آیتی، ۱۳۸۷: ۲۸۷).

گستره این خطبه توجیه یاران و آموزش نظامی و معنوی آن‌ها در میدان نبرد است و قبل از جنگ صفین ایراد شده است. شیوه آن خطاب و هدف آن تعلیم روش‌های جنگ‌آوری و تشویق، ترغیب و برانگیختن جوانمردی مبارزان است. امام علیه‌السلام در اثنای کلام خویش به ذکر صفات صابران و شیوه پایداری آن‌ها در میدان جنگ می‌پردازد و موقعیتی فرضی پیش روی یاران خود ترسیم می‌کند تا بدون وجود دستور یا امر و نهی به آن‌ها، حرمتشان را حفظ نموده و به صورت غیرمستقیم به آنان بفهماند که چه توقعی از آن‌ها دارد. با توجه به بافت موقعیتی خطبه جهت سخن از سوی گوینده به عنوان فرمانده نظامی به یاران ایشان به عنوان سپاه و لشکر از بالا به پایین است، اما اشاره به صفات صابران و شیوه جنگ‌آوری آن‌ها در کارزار باعث می‌شود میان گوینده و مخاطب هماهنگی اجتماعی به وجود بیاید و مخاطب با احساس خوش‌بینی و همبستگی، با جایگزین کردن خود بجای صابران، خود را هم‌تا و همسوی با آن‌ها بداند، به پایداری در جنگ ترغیب شود و برای تحقق خواسته‌های گروهی نهایت تلاش را بکار بگیرد. حفظ وجهه مخاطب از این طریق راهبرد گفتاری غیرمستقیم است که فاقد تهدید وجهه مخاطب بوده و تأثیرگذاری بیشتری را به دنبال دارد.

از دیگر نمونه‌های این شگرد ادبی می‌توان به نامه ۵۳ اشاره کرد. مخاطب این نامه مالک اشتر نخعی یمنی است و محتوای کلی نامه نکات و اصول کلی کشورداری و صفات واجب و ضروری والی به عنوان خدمتگزار مردم است. در بخشی از نامه امام علیه‌السلام به قشر آسیب‌پذیر جامعه یعنی نیازمندان و دشواری ادای حق آن‌ها اشاره می‌کند و می‌فرماید:

«وَدَلَّكَ عَلَى الْوَلَاةِ ثَقِيلٌ وَالْحَقُّ كُلُّهُ ثَقِيلٌ، وَقَدْ يُخَفِّفُهُ اللَّهُ عَلَى أَقْوَامٍ طَلَبُوا الْعَاقِبَةَ، فَصَبَرُوا أَنْفُسَهُمْ وَوَثِقُوا بِصِدْقِ مَوْعِدِ اللَّهِ لَهُمْ». (نامه ۵۳). این کار بر والیان دشوار و گران است و هرگونه حقی دشوار و گران آید؛ و گاه باشد که خداوند این دشواری‌ها را برای کسانی که خواستار عاقبت نیک هستند، آسان می‌سازد. آنان خود را به شکیبایی وامی‌دارند و به وعده راست خداوند، درباره خود اطمینان دارند» (آیتی، ۱۳۷۸: ۷۳۷).

گستره سخن عبادی اخلاقی است و محتوای آن توجه همه جانبه مالک به تمام اقشار جامعه است. جهت سخن از بالا به پایین است که به سبب شناخت شخصیت شریف مالک در قالب رابطه دوستانه و صمیمانه ظاهر می‌شود. امام علیه‌السلام «نسبت سبک کردن دشواری‌ها را به خدا داده است تا او را علاقمند به انجام وظیفه کند و برای وادار ساختن به انجام وظیفه و ساده شمردن آن، به بیان ویژگی‌های افراد شایسته پرداخته است» (بحرانی، ۱۳۷۵/۵: ۲۷۴). ایشان با استفاده از این راهبرد گفتاری با تکیه بر وحدت و تناسب عقیده میان خود و مالک، توقع خود را از مالک به عنوان والی مصر به صورت غیرمستقیم در ویژگی قوم صابرین و مؤمنین بیان می‌کند بدون اینکه اجباری در سخنش وجود داشته باشد که موجب تهدید و جبهه او شود.

نمونه دیگر خطبه ۱۹۳ است. گستره موضوع در این خطبه، اخلاقی اعتقادی است که اخلاق در آن ضمن مجموعه‌ای از صفات در گروهی با عنوان پرهیزکاران معرفی می‌شود. مخاطب این خطبه به صورت ویژه همام است و در گستره‌ای وسیع‌تر خطبه برای مخاطبان عام است. شیوه سخن به صورت خطابه و سخنرانی ایراد شده است. جهت کلام بین گوینده و شنونده برابر بوده و کلامی دوستانه و صمیمانه محسوب می‌شود. در تبیین سخن سه جمله از این خطبه مربوط به ویژگی صبر در پرهیزکاران است:

«فَمِنْ عَلَامَةِ أَحَدِهِمْ أَنْكَ تَرَى لَهُ صَبْرًا فِي شِدَّةٍ ... فِي الزَّلَازِلِ وَقَوْرٌ وَ فِي الْمَكَارِهِ صَبُورٌ إِنْ بُعِيَ عَلَيْهِ صَبْرٌ حَتَّى يَكُونَ اللَّهُ هُوَ الَّذِي يَنْتَقِمُ لَهُ (خطبه ۱۹۳). از نشانه‌های یکیشان این است که می‌بینی که در عین سختی، صابر است در شدایدی که دیگران را می‌لرزاند، او از جای نمی‌شود و در مکاره (ناخوشی‌ها) شکیبایی را از دست نمی‌هد و چون به او ستم روا دارند صبر پیشه سازد تا خدا انتقامش را بگیرد (آیتی، ۱۳۷۸: ۴۴۹).

ذکر اوصاف این گروه و تعریف و تمجید از آن‌ها، باعث تلطیف سخن می‌شود و به مخاطب احساس اختیار و انتخاب می‌دهد. این شیوه بیان موجب می‌شود که مخاطب با قیاس ویژگی‌های خود و پرهیزکاران خود را بیشتر بشناسد، پس سخن را به عنوان یک پیشنهاد در نظر بگیرد و اشتیاق پیدا کند که به جرگه پرهیزکاران بپیوندد، بدون اینکه اجبار یا امری وجود داشته باشد.

امام علیه‌السلام بدون تهدید و جهت مخاطب، او را به شکیبایی و صبر فرامی‌خواند تا شخصیت وجودی او را ارتقا بخشد. ایشان با ذکر صفت صبر و شکیبایی، به ویژه در سختی و مشقت، فاصله خود و مخاطب را حفظ می‌کند بدون اینکه پرده از اوضاع و احوال او بردارد و یا به او امر و نهی کند. این همان راهبرد ادب ورزی است که تحت عنوان ادب ورزی غیرمستقیم مطرح می‌شود تا مخاطب بتواند به گوینده اعتماد کند.

۲-۲-۷. ارائه نمونه عینی

گاهی توصیف یک موقعیت خاص در یک بحران یا تنگنا برای افرادی که در وضعیت بغرنجی به سر می‌برند به عنوان یک نمونه عینی احساس همدردی، همدلی و پیوند عاطفی میان گوینده و شنونده را افزایش می‌دهد. نمونه این شیوه در خطبه ۲۶ وجود دارد که متضمن مفهوم صبر در شرایطی است که جنگیدن و مقابله فایده‌ای ندارد. امام علیه‌السلام در این خطبه به صبر و سکوت خود پس از رحلت پیامبر صلی‌الله علیه و آله و سلم و سلب خلافت از ایشان اشاره می‌کند و می‌فرماید: «فَنظَرْتُ فَإِذَا لَيْسَ لِي مُعِينٌ إِلَّا أَهْلُ بَيْتِي، فَضَنَنْتُ بِهِمْ عَنِ الْمَوْتِ وَ أَعْضَيْتُ عَلَى الْقَدَى وَ شَرِبْتُ عَلَى الشَّجَا، وَ صَبَرْتُ عَلَى أَخْذِ الْكُظْمِ وَ عَلَى أَمْرٍ مِنْ طَعْمِ الْعَلَقَمِ» (خطبه ۲۶). به هر جای نگرستم، برای خود یاوری جز اهل بیتم نیافتم و نخواستم که آنها به کام مرگ روند. دیده فرو بستم، با آنکه خاشاک در دیده داشتم و شرنگ نامرادی نوشیدم، با آنکه استخوان در گلویم شکسته بود و غم گلویم را فشرده بود و من شکیبایی می‌ورزیدم؛ و به چیزی تلخ‌تر از حنظل، که به کامم ریخته بودند، صبر کردم» (ایتی، ۱۳۷۸: ۸۱).

امام علیه‌السلام در بخش دوم خطبه به تفصیل مظلومیت، تنهایی، صبر و بردباری ایشان پس از رحلت پیامبر صلی‌الله علیه و آله و سلم و سلب حق خلافت از ایشان می‌پردازد. توصیف آن شرایط و ذکر شکیبایی امام علیه‌السلام به عنوان نمونه‌ای عینی به درگیر کردن ذهن شنونده می‌انجامد و به شنونده دلگرمی می‌دهد تا در مواقع سخت و طاقت‌فرسا با الگوبرداری از امام و پیشوای خود بتواند صبور باشد. با توجه به بافت موقعیتی خطبه هدف امام علیه‌السلام اشاره به منافع صبر در شرایط سخت برای دفع مضرات است. این توصیف احساسات با ایجاد یک فضای قابل اعتماد، خواسته گوینده را به مخاطب منتقل می‌کند و به صورت غیرمستقیم هدف امام علیه‌السلام را همسوی با هدف مخاطب قرار می‌دهد تا بر شکیبایی مخاطب بیفزاید و او را به صبوری و رفتار عاقلانه در شرایط دشوار دعوت نماید بدون اینکه جهت او را تهدید و او را به انجام عملی امر کند.

۲-۲-۷. تشبیه

استفاده از تشبیه در اثبات یک موضوع و ایجاد رغبت در درخواست از مخاطب نقش مهمی ایفا می‌کند. کلام امام علیه‌السلام نیز خالی از این شگرد بلاغی نیست. به عنوان مثال ایشان در حکمت ۸۲ که درباره اهمیت و جایگاه صبر است می‌فرماید:

وَ عَلَيكُمْ بِالصَّبْرِ، فَإِنَّ الصَّبْرَ مِنَ الْإِيمَانِ كَالرَّأْسِ مِنَ الْجَسَدِ، وَ لَا خَيْرَ فِي جَسَدٍ لَا رَأْسَ مَعَهُ، وَ لَا [خَيْرَ] فِي إِيْمَانٍ لَا صَبْرَ مَعَهُ (حکمت ۸۲). بر شما باد به شکیبایی، زیرا شکیبایی نسبت به ایمان چون سر است نسبت به بدن، در بدنی که سر نباشد، خیری نیست. همچنین است در ایمانی که با شکیبایی توأم نباشد (آیتی، ۱۳۷۸: ۸۳۱).

گستره این سخن تصویرسازی صفت صبر و شکیبایی در جسم انسان است. هدف امام علیه‌السلام حفظ نگرش مخاطبان درباره ایمانی است که با صبر حفظ می‌شود و به نتیجه می‌رسد. قطعاً تشبیه صبر به سر که مهم‌ترین و حیاتی‌ترین بخش در عملکرد جسم است نشان‌دهنده اهمیت و جایگاه حقیقی صبر در حفظ ایمان و کسب خیر است. امام علیه‌السلام با این راهبرد به صورت غیرمستقیم تلاش می‌کند بدون تخریب وجهه مخاطب به شکل غیرملموس مخاطب را از حقیقت و وجوب صبر آگاه کرده، احساس وحدت عقیده و تجانس فکری را در او ایجاد کند، سپس او را به صبر و شکیبایی فراخواند.

۷-۲-۴. استعاره

استعاره نیز همانند تشبیه موجب درک صورت تازه و ملموس‌تری از معنا در ذهن شده و در انتقال معنای مورد نظر تأثیرگذاری بیشتری دارد. به عنوان مثال امام علیه‌السلام در خطبه ۱۷۳ درباره صبر در میدان جنگ و کارزار می‌فرماید: «وَ اسْتَشْعِرُوا الصَّبْرَ فَإِنَّهُ أَدْعَى إِلَى النَّصْرِ (خطبه ۱۷۳)، پایداری و ورزید که پایداری بیش از هر سلاح دیگر پیروزی را میسر گرداند» (آیتی، ۱۳۷۸: ۸۱).

با توجه به رابطه میان امام علیه‌السلام و مسلمانان در کاربرد وجه امری تهدید وجهه مخاطب مطرح نیست، زیرا در مواردی که جهت سخن از بالا به پایین باشد وجه امری گویای رابطه اجبار یا ابلاغ به قصد هدایت است؛ اما آنچه در این جمله حائز اهمیت است استفاده از فعل «استشعروا» است که «از ماده ش ع ر» به معنای لباس زیرین و نیز به معنای علامت و نشانه است» (مکارم، ۱۳۹۰: ۲/۱۲۶). در هر دو معنا استعاره‌ای وجود دارد که امام علیه‌السلام به صورت غیرمستقیم نهایت اهتمام و توجه سپاهیان را به صبر و استقامت در میدان می‌طلبد؛ یعنی همان‌گونه که لباس بر جسم شما می‌چسبد ملازم صبر و شکیبایی باشید و یا صبر و شکیبایی را همچون نشانه و علامت خود بدانید. مفهومی که با این استعاره منتقل می‌شود جای گرفتن صبر و استقامت در روح و جان مبارزان است. استفاده از این نوع استعاره ملموس و قابل فهم نشانه موقعیت‌شناسی امام علیه‌السلام است تا بدون تخریب وجهه مبارزان منظور خود را در اهتمام به صبر و استقامت به مخاطب منتقل کند و آن را با کاربرد استعاره تلطیف نماید.

۷-۲-۵. هشدار

چهارمین مورد از راهبرد ادب و ورزشی ایجابی در خطبه ۱۵۰ است که به حوادث پیش از قیام حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف اشاره دارد. در بخشی از این خطبه به اوصاف گروهی از گمراهان اشاره می‌شود که یکی از آن‌ها شتاب و عجله در انجام امور است، سپس

می‌فرماید: «کُمْ مِنْ مُسْتَعْجِلٍ بِمَا إِنْ أَدْرَكَهُ وَدَّ أَنْهُ لَمْ يَدْرِكْهُ وَ مَا أَقْرَبَ الْيَوْمَ مِنْ تَبَاشِيرٍ غَدًا (خطبه ۱۵۰)، بسا کسی که چیزی را به شتاب می‌طلبد و چون به آن رسد، آرزو کند که ای کاش هرگز نرسیده بود» (آیتی، ۱۳۷۸: ۳۳۷).

امام علیه‌السلام با استفاده از «کم خبری» با ذکر نمونه و مثال به صورت غیرمستقیم یک امر تهدید کننده را به صورت هشدار و یک قانون عمومی ذکر کرده و تحمیل را در آن به حداقل می‌رساند تا مخاطب خود به فواید این امر دسترسی پیدا کند. استفاده از کم خبری به دلیل آزادی عمل مخاطب حفظ حرمت مخاطب را در درخواست غیرمستقیم به دنبال دارد و تأثیرگذاری بیشتری در نهی دارد.

۶-۲-۷- تعمیم

از دیگر مواردی که برای انتقال پیام ضمنی گوینده به شنونده بکار می‌رود ذکر یک حالتی عمومی است که ممکن است هر شخصی در آن قرار بگیرد. برای نمونه در خطبه ۱۴۲ امام علیه‌السلام برای تأکید بر در پرداخت حقوق واجب و مستحب و ترغیب مخاطب به صبر و شکیبایی در حوادث دردناک بجای امر مستقیم از تعمیم استفاده می‌نماید و می‌فرماید: فَمَنْ آتَاهُ اللَّهُ مَالًا، ...، لِيَصْبِرَ نَفْسَهُ عَلَى الْحُقُوقِ وَ النَّوَائِبِ ابْتِغَاءَ الثَّوَابِ، فَإِنَّ فَوْزًا بِهِدِهِ الْخِصَالِ شَرَفٌ مَكَارِمِ الدُّنْيَا وَ دَرَكٌ فَضَائِلِ الْآخِرَةِ، إِنْ شَاءَ اللَّهُ (خطبه ۱۴۲)، کسی که خدا به او مال و خواسته‌ای ارزانی داشته ... باید شکیبایی ورزد و حقوقی را که به گردن دارد، ادا نماید و با سختی‌ها بسازد. دست یافتن به این خصلت‌ها، در دنیا سبب شرف و بزرگی و درک فضایل آخرت شود» (آیتی، ۱۳۷۸: ۳۲۱).

به عبارت دیگر امام علیه‌السلام به جای اینکه مستقیماً از مخاطب صبر و شکیبایی را بخواهد حالتی کلی را ذکر می‌کند که موقعیت مخاطب را شامل می‌شود؛ بنابراین میان دو موقعیت هماهنگی ایجاد می‌کند و در خلال آن خواسته‌اش را بدون اشاره به شخص بیان می‌کند تا از بار منفی اجبار و الزام بکاهد. کاربرد تعمیم در این جمله باعث می‌شود مخاطب بدون جبهه‌گیری خود را بجای شخص مذکور قرار دهد و متوجه شود گوینده چه توقعی از او دارد و از سوی دیگر وجهه مخاطب نیز به خطر نمی‌افتد؛ بنابراین تعمیم می‌تواند به عنوان یک راهبرد غیرمستقیم مقصود امام علیه‌السلام را در لباس ادب همراه با ظرافت و لطافت منتقل کند.

نمونه دیگر از شگرد ادبی تعمیم در نامه ۵۳ است که ذیل معرفی نیازهای مردم به یکدیگر امام علیه‌السلام مالک را به صبر و شکیبایی در انجام وظیفه‌اش فرامی‌خواند و می‌فرماید: وَلَيْسَ يَخْرُجُ الْوَالِي مِنْ حَقِيقَةٍ مَا أَلْزَمَهُ اللَّهُ مِنْ ذَلِكَ إِلَّا بِالْإِهْتِمَامِ وَالْإِسْتِعَانَةِ بِاللَّهِ، وَتَوَطُّبِينَ نَفْسِهِ عَلَى لُزُومِ الْحَقِّ، وَالصَّبْرِ عَلَيْهِ فِيمَا خَفَّ عَلَيْهِ أَوْ تَقَلَّ (نامه ۵۳) و والی از عهده آنچه خدا بر او مقرر داشته، بر نیاید مگر، به کوشش و یاری خواستن از خدای و ملزم ساختن خویش به اجرای حق و شکیبایی ورزیدن در کارها، خواه بر او دشوار آید یا آسان نماید (آیتی، ۱۳۷۸: ۳۲۱).

امام علیه السلام سعی دارد مواضع ناخوشایندی را که در مسیر مالک قرار دارد با تعبیری محترمانه به مالک منتقل کند و او را ملزم به اجرای حق و ادای وظیفه کند بدون اینکه چهره ادب خراشیده شود. در واقع ایشان اجرای حق را مشروط به صبر و شکیبایی در کارهای سخت و دشوار می‌داند و به سبب شرایط خاص مصر مالک را از هراسیدن در این راه مصون نمی‌داند. پس این موارد را در قالب وظایف کلی والی ذکر می‌کند تا مالک با ایجاد ارتباط میان این دو موقعیت منظور امام علیه السلام را درک کند.

۷-۲-۷. مدح

نمونه‌ای دیگر از راهبرد غیرمستقیم ستودن یک عادت یا صفت نیکو است. این مدح و تمجید می‌تواند در اشکال و ساخت‌های مختلف بکار گرفته شود. به عنوان مثال امام علیه السلام در نامه ۳۱ نهج البلاغه در باب صبر و شکیبایی می‌فرماید: «نِعْمَ الْخُلُقُ التَّصَبُّرُ فِي الْحَقِّ» (نامه ۳۱)، خود را به تحمل ناپسندها عادت ده»

گستره سخن در این بخش از نامه اخلاقی تربیتی است. مضمون سخن احترام به خواست خداوند تعالی و تعمق در امور ذکر شده است. رابطه میان گوینده و مخاطب از نوع صمیمانه و دوستانه است. با این وجود امام علیه السلام به علایق، خواسته‌ها و نظرات فرزند گرامیشان احترام می‌گذارد و به جای گفتار مستقیم صفت صبر و شکیبایی با فعل «نعم» می‌ستاید. در چنین مواردی که رابطه گوینده و شنونده صمیمانه است فاصله اجتماعی در درخواست غیرمستقیم نشانه بزرگداشت و ترفیع شأن مخاطب است.

گوینده می‌تواند در ستایش و تمجید یک صفت از استعاره استفاده نماید؛ مانند حکمت ۲۱۱ که می‌فرماید: «الْجُودُ حَارِسُ الْأَعْرَاضِ» (حکمت ۲۱۱)، سخاوتمندی، پاسدار آبروهاست» (آیتی، ۱۳۷۸: ۸۹۵).

توصیف بخشندگی با صفت پاسداری از آبرو با شگرد ادبی استعاره موجب ملموس‌تر شدن آن برای مخاطب شده و بر دقت مخاطب در درک اثرات مثبت آن می‌افزاید. امام علیه السلام با انتخاب این استعاره به بهترین و مهم‌ترین بعد صفت بخشندگی اشاره می‌کند که حفظ آبروی شخص بخشنده در برابر ناسزا است، از این رو مقصود اصلی خود یعنی تشویق و ترغیب مخاطب به بخشندگی را به مخاطب القا می‌کند.

۷-۲-۸. تقبیح

تقبیح در مقابل مدح و تزیین قرار دارد و مسلماً تأثیری خلاف آن را در بر خواهد داشت. این شیوه در انصراف مخاطب از یک صفت قبیح بکار گرفته می‌شود. امام علیه السلام در حکمت ۳۸۷ در نکوهش بخل می‌فرماید: «الْبُخْلُ جَامِعٌ لِمَسَاوِي الْعُيُوبِ، وَ هُوَ زَمَامٌ يُقَادُّ بِهِ إِلَى كُلِّ سُوءٍ» (حکمت ۳۸۷)، بخل صفتی است جامع همه بدی‌ها و عیب‌ها. بخل مهراری است که آدمی را به سوی هر ناشایستی می‌کشاند (آیتی، ۱۳۷۸: ۹۸۷).

کاربرد این شیوه دقیقاً خلاف مدح با برجسته‌سازی نقاط منفی یک صفت که مخالف با عقاید مخاطب است به شکل تأثیرگذاری مخاطب را از انجام آن بازمی‌دارد، زیرا به سبب عدم وجود امر و نهی قوه استدلال مخاطب را برمی‌انگیزد تا خود به نتیجه‌گیری و استدلال بپردازد. شیوه تقبیح می‌تواند با تعبیراتی صورت بگیرد که به نقاط منفی دو مفهوم اشاره کند و میان آن‌ها هماهنگی ایجاد کند. به این صورت که بار منفی موجود در دو مفهوم را تشریح نماید و مخاطب با درک حقیقت مطلب از انجام آن منصرف شود، مانند حکمت ۱۹۵ که درباره ارزش ناچیز دنیا می‌فرماید: «هَذَا مَا بَخِلَ بِهِ الْبَاخِلُونَ؛ اینها چیزهایی است که بخیلان از انفاقش خودداری می‌کردند» (آیتی، ۱۳۷۸: ۸۸۹). در روایتی دیگر نیز این چنین ذکر شده است که «هَذَا مَا كُنْتُمْ تَتَنَافَسُونَ فِيهِ بِالْأَمْسِ. اینها چیزهایی هستند که دیروز برای به دست آوردنشان با هم رقابت می‌کردند» (همان)

این سخن در هنگام عبور امام علیه‌السلام از لجن‌زاری بیان شده است و عقیده ایشان درباره دنیا را بیان می‌کند؛ اما معنای ضمنی آن درخواست نگرستن و تجدیدنظر به پایان امور و بازداشتن از حرص ورزیدن برای کسب متاع بی‌ارزش دنیا است و اینکه لذیذترین غذاها پس از جذب شدن در بدن به چه صورت تبدیل می‌شوند تا مخاطب عمق کراهت بخل و اشتباهات و خطاهای خود را درک کند و متوجه قباحت عملکرد خود بشود.

۷-۲-۹. تفضیل

تفضیل موجب ایجاد قیاس میان افراد یک مجموعه می‌شود. کاربرد این شیوه به این دلیل است که ذات انسانی به صورت فطری به سمت بهترین انتخاب‌ها متمایل است، به همین سبب در این شیوه به عنوان یک بیان غیرمستقیم متداول، گوینده برای هدایت مخاطب به جای امر و نهی کردن با برتری دادن آن صفت یا ویژگی نسبت به سایر صفات مخاطب را به سمت آن متمایل می‌کند. این شیوه ادبی در موارد زیادی از نهج‌البلاغه وجود دارد، از جمله حکمت ۲۲۲ که می‌فرماید: «مِنْ أَشْرَفِ أَعْمَالِ الْكَرِيمِ، غَفْلَتُهُ عَمَّا يَعْلَمُ، از بهترین کارهای مرد بزرگوار، چشم‌پوشی اوست از آنچه می‌داند» (همان).

امام علیه‌السلام در اینجا برای معرفی ارزشمندترین عمل در نظام ارزش‌های اخلاقی اسلامی از اسم تفضیل استفاده می‌کند و با ترجیح تغافل انسان بر سایر کارها مخاطب را به سمت آن تشویق و ترغیب می‌نماید. البته باید توجه نمود که تفضیل این صفت در میان تمام صفات صورت نگرفته است بلکه شواهد دیگری از همین مورد در نهج‌البلاغه وجود دارد. از این رو یا تغافل از میان دایره مشخصی از صفات برتری داده شده یا تنها برای نشان دادن جایگاه والای این صفت در شخص کریم و بزرگوار است. در هر صورت آنچه در اینجا اهمیت دارد این است که عملی به مخاطب تحمیل نشده و تنها با ارزش‌گذاری اخلاقی، اهمیت مفهوم تغافل در برابر اعمال دیگران و نادیده گرفتن آن‌ها قوه استدلال و درک مخاطب تحریک و در اقدام به انجام این صفت تشویق می‌شود. نمونه‌های دیگری نیز در موضوع بخشندگی در نهج‌البلاغه وجود

دارند، مانند: «الْكَرَمُ، أَعْطَفُ مِنَ الرَّحِمِ» (حکمت ۲۴۷)، کرم و جوانمردی از خویشاوند مهربان تر است» (آیتی، ۱۳۷۸: ۹۱۱). «أَوْلَى النَّاسِ بِالْكَرَمِ، مَنْ عُرِفَتْ بِهِ الْكِرَامُ» (حکمت ۴۳۶)، شایسته‌ترین مردم به کرم، کسی است که به گوهر کریم‌تر باشد (آیتی، ۱۳۷۸: ۱۰۱۷)؛ که در هر دو مورد با ایجاد قیاس ما بین چند مفهوم انتظار گوینده از بیان سخن نشان داده می‌شود و مخاطب با سنجش میان مفاهیم به سمت انتخاب مورد برتر سوق پیدا می‌کند.

۷-۲-۱. اظهار شگفتی

اظهار تعجب و شگفتی نیز مانند موارد مذکور یکی از روش‌های تأثیرگذار در منع مخاطب بدون تحمیل است. امام علیه‌السلام در ذم و نکوهش بخل در حکمت ۱۲۶ می‌فرماید: «عَجِبْتُ لِلْبَخِيلِ يَسْتَعْجِلُ الْفَقْرَ الَّذِي مِنْهُ هَرَبَ وَ يَفُوتُهُ الْعَنَى الَّذِي إِيَّاهُ طَلَبَ، فَيَعِيشُ فِي الدُّنْيَا عَيْشَ الْفُقَرَاءِ وَ يُحَاسِبُ فِي الْآخِرَةِ حِسَابَ الْأَغْنِيَاءِ» (حکمت ۱۲۶)؛ در شگفتم از بخیل که فقری را، که همواره از آن می‌گریزد، بشتاب می‌طلبد و آن توانگری را، که در طلب اوست، از دست می‌دهد. پس در دنیا، زندگیش به زندگی بینوایان ماند و در آخرت چون توانگران از او حساب می‌کشند» (آیتی، ۱۳۷۸: ۸۵۵). در اینجا هدف از تعجب در کنار اشاره به دلایل تعجب بر حذر داشتن مخاطب و آگاه کردن اوست. امام علیه‌السلام این تحذیر را با روشی بدیع و معنوی در فعل تعجب عرضه نموده و به تحلیل آن می‌پردازد و نشان می‌دهد که ابتلا به آن خلاف عقل سلیم و دور شدن از بینش انسان و معنویت است. بدیهی است که دوست داشتن دنیا و دست کشیدن از تعقیب آخرت، حماقتی شگفت‌انگیز است از این رو با ذکر اشاره به حقیقت بخل مخاطب را از ابتلای به آن بازمی‌دارد.

۷-۲-۱۱. بشارت

گاهی دعوت به عمل یا نهی از آن با بشارت دادن صورت می‌گیرد. به عنوان مثال در حکمت ۳۵۱ امام علیه‌السلام با ذکر یک قانون کلی نوید گشایش می‌دهد و می‌فرماید: «عِنْدَ تَنَاهِي الشَّدَّةِ، تَكُونُ الْفَرْجَةُ؛ وَ عِنْدَ تَضَاقُقِ حَلَقِ الْبَلَاءِ، يَكُونُ الرَّخَاءُ» (حکمت ۳۵۱)، چون سختی به نهایت رسد، گشایش آید و چون حلقه‌های بلا تنگ گردد، آسودگی فرا رسد» (آیتی، ۱۳۷۸: ۹۷۳). امام علیه‌السلام با ذکر این جملات از طرفی به مخاطب احساس انگیزه و امید را منتقل می‌کند و از طرفی دیگر او را به صبر و استقامت در سختی‌ها فرامی‌خواند. در حقیقت کاربرد این شگرد ادبی باعث شده است که علاوه بر انتقال مفهوم احترام و عدم تحمیل بر مخاطب، با تلطیف سخن و اشاره به آینده‌ای روشن قدرت مخاطب در برابر تحمل سختی‌ها بیشتر شده و بجای نگرستن به حال و احوالات حاضر با نگاهی عمیق‌تر به اصل و حقیقت وقایع بیندیشد و در نتیجه در برابر مشکلات استقامت بورزد.

۳-۷. ادب ورزی ایجابی

۱-۳-۷. باب تحذیر

تحذیر به عنوان هشدار جدی به خطر احتمالی علی‌رغم ظاهرش که بازداشتن و ممانعت از انجام عمل است در بافت و سیاق‌های مختلف به معنای پند و هشدار ظاهر می‌شود. در حکمت ۳۸ نهج‌البلاغه امام علیه‌السلام خطاب به فرزندش امام حسن علیه‌السلام می‌فرماید: «وَإِيَّاكَ وَ مُصَادَقَةَ الْبَخِيلِ، فَإِنَّهُ يَقْعُدُ عَنْكَ أَحْوَجَ مَا تَكُونُ إِلَيْهِ» (حکمت ۳۸)؛ از دوستی با بخیل بپرهیز که او چیزی را که بسیار به آن نیازمند هستی از تو دریغ می‌دارد» (آیتی، ۱۳۷۸: ۸۱۳).

بر حذر داشتن از همنشینی با بخیل در حقیقت گونه‌ای درخواست به شمار می‌آید که علی‌رغم قاطعیت بالای گوینده در عدم انجام یک عمل، قاطعیت در امر به مخاطب در آن کاهش یافته و گوینده به تهدید وجهه مخاطب نمی‌اندیشد، بلکه هدف نهایی او آگاه‌سازی و هشیاری مخاطب است. در این گفتار حکیمانه نیز هدف امام علیه‌السلام از تحذیر بیان هشدار اخلاقی و خیرخواهی است.

۲-۳-۷. اسم فعل

راهبرد ادب ورزی ایجابی به طور کلی در مفاهیم امری تجلی می‌یابد که در آن‌ها وجه امری مستقیم بکار نرفته باشد، به عنوان مثال این راهبرد در عناصر نحوی مانند اسم فعل امر، عرض و تحضیض وجود دارد. نمونه این شیوه در حکمت ۸۲ است که می‌فرماید: «عليكم بالصبر، بر شما باد شکیبایی» (حکمت ۸۲). ویژگی خاص موجود در اسم فعل فراگیری آن است که موجب انتقال احساس همبستگی می‌شود. از این رو درخواست از یک جمع یا گروه، تهدید وجهه مخاطب را به شدت کاهش داده و همین امر باعث می‌شود مخاطب با نگاهی مثبت به مساله بنگرد و با درک نقاط مثبت، تصمیمی عاقلانه و آزادانه بگیرد.

۴-۷. ادب ورزی سلبی

۱-۴-۷. جمله شرطی

جمله شرطی به عنوان یکی از راهبردهای ادب ورزی سلبی به شکل واضحی بار منفی اجبار را از دوش مخاطب برمی‌دارد و مخاطب می‌تواند در انتخاب پاسخ مثبت یا منفی به درخواست آزادانه عمل کند. به عنوان مثال امام علیه‌السلام در حکمت ۲۹۱ در تسلیت به اشعث بن قیس به سبب سوگ فرزندش در باره ارزش صبر بر مصیبت می‌فرماید: «يَا أَشْعَثُ، إِنَّ تَحْزَنَ عَلَيَّ ابْنِكَ فَقَدْ اسْتَحَقَّتْ مِنْكَ ذَلِكَ الرَّحِمُ، وَإِنْ تَصَبَّرَ فِيَّ اللَّهُ مِنْ كُلِّ مُصِيبَةٍ خَلْفٌ. يَا أَشْعَثُ إِنَّ صَبْرَتَ جَرِي عَلَيْكَ الْقَدْرُ وَ أَنْتَ مَا جُورُ، وَ إِنَّ جَزِعْتَ جَرِي عَلَيْكَ الْقَدْرُ وَ أَنْتَ مَا زُورُ. يَا أَشْعَثُ ابْنِكَ سَرَكٌ وَ هُوَ بَلَاءٌ وَ فِتْنَةٌ، وَ حَزْنُكَ وَ هُوَ ثَوَابٌ وَ رَحْمَةٌ» (حکمت ۲۹۱)، ای اشعث، اگر بر پسر تانندوهگین هستی، سزاواری، زیرا جگر گوشه توست، اگر صبر کنی، خداوند به هر مصیبتی پاداشی دهد. ای اشعث، اگر در این مصیبت صبر کنی، تقدیر خداوند بر تو رفته است و تو را مزدی است و اگر بیتابی کنی، تقدیر خداوند بر تو رفته و

تو گناهکاری. ای اشعث، پسر تو شادمانت می‌داشت، پس برای تو بلا و آزمایش بود اکنون تو را محزون داشته و آن ثواب است و رحمت» (آیتی، ۱۳۷۸: ۹۴۵).

شیوه سخن کلامی کوتاه به صورت توصیه و پند است. موضوع سخن غیر موثر بودن بی‌تابی در حوادث ناخواسته و مؤثر بودن صبر و شکیبایی و تسلیم شدن در برابر تقدیر الهی است. سخن در موقعیتی بیان می‌شود که مخاطب دچار یک حادثه ناگوار شده است؛ بنابراین نیازمند همدردی و همدلی است. امام علیه‌السلام در این گفتار حکیمانه با خطاب قرار دادن اشعث احساسی مثبت در او ایجاد می‌کند و با یک پیش درخواست، عمل مخاطره‌آمیز احتمالی را متوقف می‌کند؛ به عبارت دیگر ایشان در دو جمله شرطی ابتدایی از میل مخاطب برای ادامه دادن سخن آگاه می‌شود و به دنبال جلب اعتماد است تا فضا را برای سخن بعدی آماده کند. سپس با قرار دادن او در وضعیت اختیار و انتخاب قوه استدلال او را در پذیرفتن سخن به کار می‌گیرد. ایشان در جمله شرطی سوم، تقدیر الهی و اجر شکیبایی را نتیجه صبر بر قضا و قدر و در جمله شرطی چهارم گناهکاری را نتیجه بی‌تابی و ناشکیبایی معرفی می‌کند و مقصود خود را با احترام و حفظ فاصله اجتماعی بیان می‌نماید.

در خطبه ۸۱ در باب تفسیر زهد نیز به عدم غلبه حرام بر صبر و شکیبایی اشاره می‌شود: *أَيُّهَا النَّاسُ، الزَّهَادَةُ قَصْرُ الْأَمَلِ، وَالشُّكْرُ عِنْدَ النَّعْمِ، وَالتَّوَرُّعُ عِنْدَ الْمَحَارِمِ، فَإِنَّ عَزَبَ ذَلِكَ عَنْكُمْ فَلَا يَغْلِبُ الْحَرَامُ صَبْرَكُمْ* (خطبه ۸۱)، ای مردم، زهد در این جهان کاستن از دامنه آرزوهاست و سپاسگزاری در برابر نعمت‌ها و پارسایی از حرام‌هاست. پس اگر بدان دست نیافتید، بکوشید تا حرام بر شکیبایی شما چیره نشود و در برابر نعمت، سپاسگزاری را از یاد ببرید» (آیتی، ۱۳۷۸: ۱۵۱).

امام علیه‌السلام بدون اینکه به شخص خاصی اشاره نماید یا مصادیق نادرست زهد را در جامعه ذکر کند با ایجاز و اختصار زهد را در سه جمله کوتاه و پر محتوا معرفی می‌نماید. پس از آن امام علیه‌السلام با شناختی که از مردم دارد پایبندی به این سه مورد را برای آن‌ها سخت می‌داند و بدون اینکه وجهه آن‌ها را تهدید کند توقعش را به صورت غیرمستقیم در یک جمله شرطی نشان می‌دهد. در نهایت نیز با ذکر یک دلیل یعنی وجود کتاب‌های آسمانی و حجت‌های آشکار استدلال خود را به عنوان راهی برای تلطیف و پذیرش سخن بیان فرموده است. این نوع بیان راهبرد ادب سلبی به شمار می‌آید که در آن اجبار از بین می‌رود و همین امر موجب تأثیرپذیری بیشتر مخاطب می‌شود.

۷-۴-۲. مقابله

از دیگر شیوه‌های ادب و ورزی تقابل‌های دوگانه و ذکر صفات نیک و بد در مقابل یکدیگر است. به عنوان مثال در حکمت ۴۱۴ مانند حکمت ۲۹۱ امام علیه‌السلام در تسلیم به اشعث بن قیس و صبر بر مصیبت فرزندش می‌فرماید: *«إِنَّ صَبْرَتَ صَبْرٍ الْأَكْرَمِ، وَإِلَّا سَلَوْتَ سُلُوَ الْبِهَائِمِ* (حکمت ۴۱۴)، یا چون بزرگواران شکیبایی پیشه کن یا چون ستوران رنج را فراموش نمای» (آیتی، ۱۳۷۸: ۱۰۰۵).

شیوه سخن کلامی کوتاه به صورت توصیه و پند است که در تسلیت و تعزیت به اشعث به عنوان یکی از منافقان است که امام به دلایلی با او مدارا می‌کرد. موضوع سخن غیرموثر بودن بی‌تابی در حوادث ناخواسته و مؤثر بودن صبر و شکیبایی و تسلیم شدن در برابر تقدیر الهی است. سخن در موقعیتی بیان می‌شود که مخاطب دچار یک حادثه ناگوار شده است؛ بنابراین نیازمند همدردی و همدلی است؛ اما درباره نحوه ادب ورزی در این سخن باید گفت که اگرچه ظاهراً مخاطب در انتخاب یکی از دو مورد مختار است؛ اما با توجه به مقابله‌ای که در حکمت وجود دارد ایشان به معرفی دو مسیر درست و خطا اشاره نموده است و عاقبت هر دو مسیر را به مخاطب گوشزد می‌کند، به عبارتی می‌توان گفت که مخاطب را به صبر دعوت و از بی‌تابی باز می‌دارد. استفاده از لفظ «أکارم» در برابر «بهائم» در حقیقت امر غیرمستقیم به شکیبایی و صبر است، اما به صورتی که وجهه مخاطب تهدید نشود و احترام او حفظ شود. این شیوه نیز ذیل ادب ورزی سلبی قرار می‌گیرد.

۸. نتیجه

هر فردی اصل ادب را رعایت می‌کند تا اهداف خود را مطابق با موقعیت گفتمان محقق نموده و معانی مورد نظر خود را منتقل نماید. پس از بررسی‌های کامل ادب ورزی در ۳۱ جمله درباره موضوعات صبر و شکیبایی، بخل و بخشندگی، مشاهده شد که معانی لازم به صورت مستقیم و غیرمستقیم در کلام امام (ع) با انتخاب ابزار و قالب‌های کلامی و غیر کلامی مناسب انتقال یافته است. در کلام ایشان به جهت جلب اعتماد مخاطبان در شرایط مختلف با هنرنمایی خود از تمام راهبردهای ادب ورزی بجا و متناسب با شرایط استفاده شده است. نقش ادب ورزی در انتقال مفاهیم ضمنی و ایجاد آگاهی و بیداری در مخاطب برای ایجاد یک گفتگوی اثربخش و تأثیرگذار است که هر دو طرف گفتگو را به دسترسی به هدفی مشترک سوق می‌دهد. امام علی (ع) با کاربری سازوکارهای ادب در بیان خود، در مخاطب این احساس و ظرفیت را ایجاد می‌کند که کلام ایشان را پس از سنجش، ارزیابی، تعقل، تدبر و استدلال بپذیرد. در این راستا مشاهده می‌شود که امام (ع) با ایجاد اشتیاق، اشاره به قدرت اختیار انسان، ملموس کردن موضوع و قابل فهم کردن آن، منعطف کردن ذهن، تلطیف سخن، تحریک قوه درک و استدلال، همدات‌پنداری، همدلی، همدردی، ارائه نمونه کامل و بی‌عیب و نقص از یک مسئله، همسوسازی هدف خود با هدف گوینده، انتقال احساس دوستی و هماهنگی اجتماعی، افزایش پیوند عاطفی، ایجاد احساس وحدت عقیده و تجانس فکری، افزایش آزادی عمل و غیره، معانی افزوده‌ای مانند تذکر و یادآوری، هشدار دادن، آگاه کردن، بازداشتن، ترغیب کردن، بزرگداشت شأن مخاطب، درخواست تجدید نظر درباره یک مساله را به مخاطب القا کرده است بدون اینکه کوچک‌ترین خدش‌های به شأن و شخصیت مخاطب وارد نماید. ایشان در این مسیر با کاربرد روش‌هایی مانند تشبیه، استعاره، ارائه نمونه عینی و ذهنی، تعمیم، مدح، تقبیح، تفصیل، اظهار شگفتی، بشارت، باب

تحدیر، مقابله، شرط اسم فعل و غیره مسیر انتقال مفاهیم مورد نظر را برای مخاطب تسهیل نموده‌اند.

منابع

- آیتی، عبدالمحمد. (۱۳۷۸)، ترجمه نهج البلاغه، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- أویس، کریم محمد (۱۴۰۸)، المعجم الموضوعی لنهج البلاغه، مشهد، مجمع البحوث الإسلامية.
- بحرانی، میثم بن علی بن میثم. (۱۳۷۵)، شرح نهج البلاغه، ترجمه قربانعلی محمدی مقدم، علی اصغر نوابی یحیی زاده، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- بهاء‌الدین السبکی (۲۰۰۳)، المفتاح، تحقیق: عبد الحمید هنداوی، بیروت، المكتبة العصرية.
- تک‌تبار فیروزجانی، حسین، حاجی‌خانی، علی، مقدسی‌نیا، مهدی (۲۰۱۸)، دراسة استراتيجية مراعاة الأدب فی الصحیفة السجادية، مجلة الجمعية الإيرانية للغة العربية وآدابها، فصلية علمية محكمة، العدد ۴۹، شتاء ۱۳۹۷ هـ ش، صص ۲۰-۱.
- عبید، حاتم (۲۰۱۵)، البعد الثقافي فی تعليم العربية لغة ثانية، العدد ۲، مجلة اللسانيات العربية لمركز الملك عبدالله بن عبد العزيز، ۲۰۱۵، صص ۱۱۸-۱۴۷.
- عربی، موسی، اشراق‌پور، مریم (۱۳۹۸)، تحلیل کاربردشناسی خطبه امام حسن (ع) در باب صلح، مجله ادب عربی، سال ۱۱، شماره ۲، صص ۱۶۷-۱۸۶.
- مجموعه من المؤلفین فی مجمع اللغة العربية (۱۹۹۴)، المعجم الوجیز، مصر، وزارة التربية والتعليم.
- مقدسی‌نیا، مهدی، سلطانی، سید علی‌اصغر (۱۳۹۲)، کاربردشناسی زبان و سازوکارهای ادب ورزی در برخی از ادعیه شیعه، دوماهنامه جستارهای زبانی، شماره ۵، صص ۲۲۸-۲۰۷.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۰)، پیام امام امیرالمؤمنین، شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه. قم: امام علی بن ابی طالب (ع).
- نجفی ایوکی، علی؛ طالبیان، منصوره (۱۳۹۶)، بررسی و تحلیل شگرد احتجاج در کلمات قصار امام علی علیه‌السلام، پژوهشنامه نهج البلاغه، شماره ۲۵، صص ۴۱-۶۰.
- یول، جورج (۱۳۸۵)، بررسی زبان، ترجمه علی بهرامی، تهران، رهنما
- _____ (۱۳۹۸)، کاربردشناسی زبان. ترجمه محمد عموزاده مهدیرجی، منوچهر توانگر، تهران، سمت.
- Bahrani, Maitham bin Ali bin Maitham. (1996), Description of Nahj al-Balagheh, translation: Gurban Ali Mohammadi Moghadam, Ali Asghar Nawai Yahiizadeh, Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. [in Persian].
- Brown, Penelope. Levinson, Steven C. (1987), Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Makarem Shirazi, Nasser. (2011), Message of Imam Amir al-Mu'minin, a new and comprehensive commentary on Nahj al-Balagha. Qom: Imam Ali bin Abi Talib (a.s.). [in Persian].
- Moghadasi Nia, Mehdi, Soltani, Seyyed Ali Asghar. (2012), Pragmatics of language and politeness mechanisms in some Shia supplications, Bimonthly Journal of Linguistic Studies, No. 5, pp. 228-207. [in Persian].

- Najafi Ayuki, Ali. Talebian, Mansoura. (2016), Investigation and analysis of the method of protest in the short words of Imam Ali (peace be upon him), Nahj al-Balagha Research Journal, No. 25, pp. 41-60. [in Persian].
- Searle, John R., (1969), Speech Acts: an Essay in the Philosophy of Language. Cambridge University Press. Cambridge. [in English].
- Tak Tabar Firouzjani, Hossein, Haji Khani, Ali, Moghadasi-Nia, Mehdi. (2018), A Strategic Study of Literature Consideration in Sahifa al-Sajjadiyya, Journal of the Iranian Society of Arabic Language and Literature, a refereed scientific quarterly, Issue 49, Winter 1397 AH, pp. 1-20. [In Arabic].
- Uwais, Karim Muhammad. (1987), Thematic Dictionary of Nahj al-Balagha. Mashhad: Islamic Research Complex. [In Arabic].
- Yule, George. (2006), Language review. Translator: Ali Bahrami, Tehran: Rahnama. [in Persian].
- Yule, George. (2018), Pragmatics of language. Translator: Mohammad Amozadeh Mehdirji, Manouchehr Tawanger, Tehran: Samt. [in Persian].